

De waarde van nabijheid*

Het zijn meestal de kleine berichten waarin het grootste nieuws te vinden is. Zo meldde Le Monde een paar jaar geleden dat de bewoners van Frankrijk veel minder mobiel zijn dan wordt aangenomen. Zeven op de tien Fransen wonen in de regio waar ze zijn geboren. Het commentaar luidde ietwat verbaasd dat we denken in een vluchtige wereld te leven, maar het aantal honkvaste mensen blijkt nog steeds aanzienlijk te zijn. In het Verenigd Koninkrijk is het niet anders: ongeveer 60 procent van de Britten leeft niet verder dan dertig kilometer van de plek waar ze op veertienjarige leeftijd woonden.

De Britse antropoloog Ernest Gellner stelde al eerder vast: 'Voor de gemiddelde persoon zijn de beperkingen van zijn eigen cultuur weliswaar niet echt de grenzen van de wereld, maar toch wel die van werkgelegenheid, erkenning, betrokkenheid en burgerschap.' Dat is een nuchtere vaststelling die een goed vertrekpunt vormt voor een antwoord op de vraag in welke mate burgers zich over grenzen bewegen en zich thuis voelen in de wijdere wereld.

Welke universiteit je ook bezoekt, je treft altijd wel een vakgroep aan die zich richt op mobiliteit in de een of andere vorm, meestal migratie. Maar je kunt lang zoeken naar een researchteam dat zich richt op immobiliteit. Dat is merkwaardig, want van de wereldbevolking is maar 3 procent immigrant; 97 procent is dat dus niet. In West-Europa en Amerika gaat het om zo'n 15 procent van de bevolking die van elders komt. Die aantallen nieuwkomers hebben zeker invloed op de samenleving, vooral in de steden waar migrantengezinnen intussen een meerderheid van de bevolking vormen. Er is geen reden om de veranderingen die migratie oproept weg te

wuiven als 'niets nieuws onder de zon'. Tegelijk is duidelijk dat een grote meerderheid van de bevolking niet uit migranten bestaat.

Die veronachtzaming van de meerderheid is een blinde vlek die grenst aan een vooroordeel: mobiliteit is goed, immobiliteit is slecht. Dat geldt op het individuele vlak – wie hart- en vaatziekten wil voorkomen moet bewegen – en het wordt ook als een gebod voor collectiviteiten gezien. Grensoverschrijding is immers vooruitgang, want leven culturen niet van vermenging? En wie zal willen ontkennen dat scheppingsdrang en grensverkenning onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn? De grote kwestie is: leeft een samenleving alleen van het beweeglijke deel van de bevolking of moeten we ook woorden vinden voor de meerderheid die honkvast is?

We hebben een nieuwe academische discipline nodig die onderzoek doet naar de betekenis van immobiliteit, oftewel plaatsgebondenheid. Zo is het aantal transnationale huwelijken nog steeds beperkt. Niet heel veel mensen trekken eropuit om in een ander land te gaan werken. Slechts weinigen beheersen een andere taal goed genoeg om daarin wezenlijke meningsverschillen te kunnen bespreken. Het gevoel van duurzame verplichting jegens anderen steekt maar moeilijk de grens over. De vele verhalen over de virtuele wereld die we bewonen ten spijt: ook in onze tijd doen afstand en nabijheid er nog steeds toe.

De negentiende-eeuwse Franse historicus Jules Michelet zei het al: 'L'histoire est d'abord toute géographie', de geschiedenis is vóór alles geografie. We staan er onvoldoende bij stil, maar in de taal gebruiken we zoveel beelden die met ruimte zijn verbonden: het politieke landschap, links en rechts, het openen van een horizon, de wegen naar de toekomst, het midden van de samenleving. Maar denk ook aan de betekenis van woorden als marktplaats, slagveld, breuklijn en domein, die allemaal meer

dan louter een plaatsbepaling zijn. Of aan de beschrijving van een emotionele situatie als een lijdensweg of een mentale hindernis. De taal is doordeseemd van ruimte.

De geschiedenis gaat over het na elkaar, de geografie gaat over het naast elkaar. In het ene geval staat de volgtijdelijkheid van gebeurtenissen voorop, in het andere geval de gelijktijdigheid. Volgens de Duitse essayist Karl Schlögel heeft de geschiedenis vanaf het einde van de negentiende eeuw langzaam de geografie verdrongen. Het verlangen naar een verhaal heeft het gewonnen, we hebben te weinig oog voor de wirwar van gebeurtenissen die de werkelijkheid van alledag vormen. Hij bepleit een herwaardering van de ruimte: het naast elkaar en het na elkaar horen bij elkaar.

Tijd en ruimte moeten samen worden gedacht. De stelling over het 'einde van de geschiedenis' – de liberale democratie zou steeds meer veld winnen – ging in de jaren na het einde van de Koude Oorlog niet toevallig samen met het idee van het 'einde van de geografie' – de afstanden zouden steeds meer verdampen in de global village. Beide ideeën blijken niet waar te zijn: de democratie bepaalt niet onze wereld en die wereld is in menig opzicht minder weids.

Onderzoek laat zien dat de leefwereld van veel mensen meer plaatsgebonden is dan vaak wordt gedacht. Laat ik die stelling wat verder preciseren aan de hand van de Global Connectedness Index die wordt gemaakt door onderzoekers in opdracht van de Duitse posterijen. Daaruit blijkt dat het overgrote deel van de communicatie binnen de grenzen van de eigen taalgemeenschap blijft: internationaal telefoonverkeer is niet meer dan 2 procent van alle belminuten, en tellen we telefonie via het internet mee, dan komen we tot ongeveer 5 procent. Niet meer dan ongeveer 20

procent van de bits die worden verstuurd via het internet is grensoverschrijdend.

Kijken we naar de beweging van mensen, dan bestaat, zoals we vaststelden, slechts 3 procent van de wereldbevolking uit migranten, niet meer dan 2 procent van de studenten volgt een opleiding in het buitenland en internationale toeristen vormen iets meer dan 10 procent van alle toeristen. De onderzoekers stellen vast dat deze uitkomsten niet passen in het beeld van een volledige globalisering. Integendeel, ze leiden volgens hen eerder tot het beeld van een wereld die nog steeds in veel opzichten 'lokaal' is.

Ook het gebruik van de sociale media is minder grensoverschrijdend dan veelal wordt aangenomen. In veel studies wordt er bijvoorbeeld op gewezen dat migranten veel gebruikmaken van deze media. Dat is waar, maar dan toch vooral om contact te onderhouden met de familie in het land van herkomst. Verder communiceren jongeren vooral met vrienden die ze regelmatig zien. Ook in hun leefwereld doen nabijheid en een gedeelde taal er nog steeds toe.

De doorwerking van de internationalisering reikt ook op een andere manier minder ver dan vaak wordt gedacht. Het leeuwendeel van de grensoverschrijdende contacten speelt zich af tussen landen die een grens delen en tussen landen die culturele en historische banden hebben. De betekenis van nabijheid zie je aan handelsstromen: buurlanden drijven nog steeds het meest handel met elkaar. Daarnaast vindt meer dan de helft van de internationale contacten plaats binnen een en hetzelfde continent. Daarmee is de realiteit van de globalisering niet ontkend, maar de uitwerking ervan verschilt per land.

Interessant is dat Nederland als nummer één uit de bus komt in deze Global Connectedness Index: het is het land dat het meest met de

buitenwereld verbonden is. In de top tien treffen we verder met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk en Zweden allemaal kleinere landen aan met een ontwikkelde economie, zoals Singapore, België en Hongkong. Dat is niet verrassend: hoe minder binnenland, hoe meer buitenland.

De onderzoekers stellen vast dat zelfs voor een voorloper als Nederland de intensiteit van de uitwisseling van goederen, diensten, kapitaal, informatie en mensen binnen de landsgrenzen vele malen groter is dan over de landsgrenzen heen. Een paar gegevens om dat te illustreren: de export is tussen de 30 en 40 procent van het bnp, niet meer dan 5 procent van de bevolking is geëmigreerd en de intensiteit van het binnenlandse telefoonverkeer is 6500 keer (!) zo hoog als die van het internationale telefoonverkeer vanuit ons land.

Wie iets wil begrijpen van het onbehagen in de democratie moet beginnen met dit soort gegevens. De afstand tussen de internationalisering van de wereld en de plaatsgebonden levens van het merendeel van de bevolking is toegenomen. Dat is een voorname oorzaak van het verschil tussen de positieve waardering die mensen aan hun eigen leven toekennen en het sombere oordeel van diezelfde mensen over de samenleving: 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht.' Het laat een toenemende machteloosheid zien die meer is dan een pessimistische stemming.

Bovendien zijn mensen met het hoogste inkomen en de beste opleiding ook het beweeglijkst. Ruimtelijke en sociale mobiliteit hangen samen. Dat verklaart waarom de houding van vooral de laagopgeleiden tegenover de globalisering negatiever is. Hun stemgedrag laat dat zien: partijen die zich opwerpen als hoeder van sociale of culturele verworvenheden trekken verhoudingsgewijs meer mensen met een lage

opleiding. Maar recent onderzoek toont dat ook de middenklasse – beroepsgroepen als onderwijzers, politieagenten en verpleegkundigen – in toenemende mate overhelt naar deze afwerende kijk op de wereld.

De uitwerking van de globalisering is nogal ongelijk voor de verschillende sociale klassen. Misschien is het hedendaagse voetbal wel een goede samenvatting van deze nieuwe werkelijkheid. De bovenlaag van trainers en spelers zwerft van de ene club naar de andere, zoekt naar een mogelijkheid om zich sportief en financieel te verbeteren. Daarbij heeft de binding aan een club of land een afnemende betekenis. De supporters vereenzelvigen zich wel met hun club, soms zelfs met een wat ongezonde hondentrouw. Zij kunnen hun geliefde stadion niet meenemen naar elders, zij kunnen niet van club wisselen als de prestaties wat tegenvallen, althans ze doen dat over het geheel genomen niet. Ziedaar in het klein de verschillen die de wereld kenmerken.

Het debat over de salarissen bij ‘semipublieke’ banken als de ing is een ander voorbeeld van de manier waarop de ongelijkheid toeneemt. Keer op keer wordt van werknemers loonmatiging en inkrimping gevraagd om de internationale concurrentiepositie op peil te houden. Tegelijkertijd wordt dezelfde concurrentiepositie aangeropen om een buitensporige salarisverhoging aan de top te rechtvaardigen. Gebeurt dat niet dan zouden de beste bestuurders naar het buitenland vertrekken.

De doorbraak van het populisme – vooral de verkiezing van Trump en de Brexit – heeft alles te maken met een groeiende ongelijkheid, die sterker is toegenomen in de Angelsaksische wereld dan in continentaal Europa. Maar overal zien we een duidelijke stagnatie of een daling van het inkomen van de middenklasse tussen 1980 en 2010. De ontwikkelingen in de laatste dertig jaar hebben geleid tot diepere maatschappelijke scheidslijnen: de

middenklasse in de westerse wereld zit klem tussen de topverdieners in hun eigen land en de middenklasse van de opkomende economieën.

Het gaat zeker niet alleen om inkomensongelijkheid, de vermogensongelijkheid is belangrijker. De voormalig hoofdeconoom van de Wereldbank, Branko Milanović, wijst erop dat het steeds moeilijker is geworden om deze ongelijkheid te corrigeren: 'Globalisering maakt een zwaardere belasting van de grootste veroorzaker van ongelijkheid – namelijk inkomsten uit kapitaal – heel moeilijk.' Terwijl de arbeid meer plaatsgebonden is, wordt het kapitaal steeds beweeglijker. De uitkomst is niet voor tweeërlei uitleg vatbaar: de top 1 procent van grootverdieners in de wereld bezit nu 46 procent van het wereldwijde vermogen.

Deze breuklijnen tussen de beweeglijke bovenlaag en de honkvaste meerderheid leiden tot sociale en politieke spanningen. Je zou kunnen spreken over de wraak van de geografie op de politiek. Historisch kwamen gemeenschap, gelijkheid en grenzen bijeen op een nationale schaal. Het kan geen verbazing wekken dat in een wereld waar grenzen vervagen de ongelijkheid en de vervreemding toenemen. De opkomst van het populisme – dat dit onbehagen onder woorden brengt – is dan ook geen tijdelijk verschijnsel. Bij de Europese Parlementsverkiezingen in 2014 stemde zo'n 30 procent van de kiezers op een rechtse of linkse variant van 'eigen volk eerst'.

De globalisering trekt de middenpartijen uiteen, die nu juist nationale en internationale oriëntaties willen verbinden. Dat midden staat onder grote druk, maar slaagt er voorlopig niet in zichzelf opnieuw uit te vinden. Een optimistische uitleg van deze tijd is dat we met vallen en opstaan een nieuw evenwicht vinden. Maar zeker is dat niet: het kan ook zo zijn dat de onmacht een rauwere uitweg zoekt.

De socioloog Manuel Castells schetst een beeld van de moderne steden waar 'een kosmopolitische elite', die met de hele wereld communiceert, hard botst op 'een tribalisme van lokale gemeenschappen' dat zich juist terugtrekt in de eigen wereld. Die terugtrekkende beweging ziet hij als 'een laatste verweer' tegen de grote economische krachten die het dagelijkse leven bepalen, zonder dat mensen daar veel invloed op hebben. De zinsnede over 'een laatste verweer' moeten we tot ons laten doordringen. Wat nu te gemakkelijk als nostalgie wordt afgedaan, is een poging om weer greep te krijgen op de eigen leefwereld.

Die naar binnen gekeerde reactie is volop gaande: terwijl we wegdromen over wereldburgerschap willen nogal wat Schotten zich afscheiden van het Verenigd Koninkrijk en Catalanen van Spanje. De conclusie van Castells luidt dan ook dat de grootste vraag van onze tijd is hoe de wereldwijde economische bewegingen moeten worden verzoend met plaatselijk gewortelde samenlevingen en culturen. Zijn beschouwingen gaan over de ontheemding in een wereld die globaler aan het worden is. Dit is allerm minst onschuldig, want wanneer dat verlies aan houvast wordt omgevormd tot radicale behoudzucht, kan dat een samenleving ernstig in verlegenheid brengen.

De manieren waarop het onbehagen zich manifesteert, zijn heel verschillend. Toch kunnen partijen als de ukip en het Front National, de Oostenrijkse fpö en het Griekse syriza, de Deense Volkspartij en de Italiaanse Vijfsterrenbeweging allemaal onder de noemer van 'anti-establishment' worden gebracht. Dat laatste is een beslissend kenmerk van alle populisme: men heeft het idee dat de elite het volk heeft verraden. Waar het hier om gaat, is dat al deze partijen de uitdrukking zijn van een begrijpelijk onbehagen. Soms hoor je de stoere uitspraak: 'Democratie is niet voor bange mensen.' Maar als democratie ergens voor bedoeld is, dan

wel voor mensen die hun gevoel van machteloosheid omzetten in een politieke keuze.

Het liberale paradigma staat onder druk in de landen die dit wereldbeeld het meest belichamen, Amerika en Groot-Brittannië. Het besluit om uit de Europese Unie te treden en de verkiezing van Trump in datzelfde jaar worden terecht vaak in één adem genoemd. Juist in de landen die zichzelf als voorhoede van de globalisering zien, heeft de roep om protectionisme luid geklonken. In ieder geval sterker dan in continentaal Europa, dat altijd een gematigder vorm van liberalisme heeft willen praktiseren.

Hoe vaak hoorde je niet in Londen of New York mensen ietwat neerbuigend spreken over de opkomst van het populisme in Oostenrijk of Frankrijk. De geesten uit het verleden, meer precies het nationalisme van de jaren dertig, maakten een comeback in Europa, daarvan was menigeen in de Angelsaksische wereld overtuigd. Niet veel mensen zagen aankomen dat juist in dit deel van de wereld de doorbraak van het populisme zou plaatsvinden, te beginnen met de Brexit.

Het besluit van de Britten op 23 juni 2016 om de Europese Unie vaarwel te zeggen, heeft tot veel onderzoek geleid en de eerste resultaten zijn nu beschikbaar. Harold Clarke en Matthew Goodwin beschrijven hoe de migratiekwestie het belangrijkste motief vormde om Europa te verlaten: 'Belangrijk in de campagne voor Leave was het idee dat een vertrek uit de Unie de nationale soevereiniteit en de democratie zou versterken. Maar onze analyse toont aan dat de sterke publieke zorg over het grote aantal migranten de kern vormde van de overwinning van degenen die uit de Unie wilden.'

Die zorgen kwamen niet uit de lucht vallen, schrijven Clarke en Goodwin. Het jaar voor de stemming over het lidmaatschap van de Unie

vormde een hoogtepunt in de migratie. Niet minder dan 336.000 Oost-Europese migranten kwamen dat jaar naar Groot-Brittannië, en ook nog een vergelijkbaar aantal van buiten Europa. En wat verrassend is: uit hun omvangrijke onderzoek naar de leden van de partij die de aanzet gaf tot de -Brexit, de uk Independence Party (ukip), blijkt dat hun houding representatief was: 'Onze data tonen duidelijk aan dat de houding van deze partijleden ten opzichte van minderheden vrijwel samenviel met die van een representatieve steekproef uit het hele electoraat.' De slotsom is duidelijk: zonder de migratiekwesie was Groot-Brittannië nog steeds lid van de Europese Unie.

Ook interessant in hun onderzoek is dat premier Cameron en de Remain-campagne het economische debat hadden gewonnen. Een meerderheid van de Britten was ervan overtuigd dat het opzeggen van het lidmaatschap slecht zou uitwerken voor de economie. Maar die kosten-batenafweging gaf niet de doorslag: 'Het blijkt dat zorgen over de nationale identiteit zwaarder wegen dan economische rekensommen wanneer het gaat om de publieke opvattingen over de Europese integratie.' Kort samengevat: It's not the economy, stupid! Of in ieder geval niet alleen de economie. De kwestie van migratie was belangrijker voor kiezers.

De populistische partijen leggen sociale en culturele breuklijnen bloot die we serieus moeten nemen. Zulke bewegingen worden meestal gevangen onder de noemer populisme, maar 'protectionisme' is een term die de lading beter dekt. Als iets bij veel verkiezingen in Europa heeft weerklonken, dan is het wel een roep om bescherming. Daarbij gaat het om een sociaal protectionisme, om verzet tegen de inperking van de verzorgingsstaat door een 'neoliberale' politiek die ook nog eens werkloosheid met zich meebrengt. Dat zien we vooral in het zuiden van

Europa met partijen zoals syriza in Griekenland en Podemos ('We kunnen') in Spanje. En het gaat om een cultureel protectionisme – het idee dat nationale identiteiten worden ondermijnd in een grenzeloze wereld. Dit motief zien we meer in Noord--Europa, waar partijen zoals de Deense Volkspartij en de pvv veel stemmen trekken.

De verwarring bij de gevestigde orde is groot, omdat deze protectionistische partijen niet zo gemakkelijk bij links of rechts kunnen worden ingedeeld. Het Front National en de fpö werpen zich immers ook op als verdedigers van de sociale zekerheid en zijn bijvoorbeeld tegen de verhoging van de pensioenleeftijd. Zo valt het politieke spectrum uiteen langs een nieuwe breuklijn: internationalisme versus protectionisme – denk aan d66 versus de pvv. En mocht die scheidslijn de politiek op langere termijn gaan verdelen dan is niet ondenkbaar dat een meerderheid van de kiezers uiteindelijk zal samenklitten rond een idee van nationale of regionale eigenheid.

Niet lang na de Europese Parlementsverkiezingen van 2014 hoorde ik tijdens een internationale conferentie in Kopenhagen een voormalig eurocommissaris zeggen: 'While thirty percent makes the noise, seventy percent continues to make the laws.' Ik mocht reageren en zei, nog vóór de Brexit en de verkiezing van Trump: hoe weten we zo zeker dat de 30 procent altijd een minderheid zal blijven? En trouwens, nog helemaal los van de vraag of het gaat om meerderheden of minderheden: zou het geen goed idee zijn om die kiezers serieus te nemen? Hebben we niet geleerd dat democratie er ook voor de minderheden moet zijn? Dat wegwuiven is het slechtst mogelijke antwoord op het 'lawaaï', maar het is wel gangbaar in de wandelgangen van Brussel.

Het drama van de Europese Unie, zo zei de Groene Europarlementariër Daniel Cohn-Bendit, is dat veel mensen er geen

bescherming in zien. De Unie zou door gemeenschappelijk handelen de gevolgen van de globalisering moeten afzwakken, maar in de ogen van een belangrijk deel van de kiezers heeft de Europese politiek juist bijgedragen aan het gevoel van onmacht en onveiligheid. De afschaffing van de binnengrenzen, zonder dat er een effectieve handhaving van de gemeenschappelijke buitengrens is georganiseerd, symboliseert deze ontbrekende bescherming.

Daarom helpt het niet om de partijen die deze roep om bescherming vertegenwoordigen te omschrijven als 'antidemocratisch', zoals ik op de avond van de Europese Parlementsverkiezingen in vele toonaarden hoorde. Zeker, er zitten genoeg xenofobe kanten aan partijen als het Front National of de Lega. Toch moeten we in de roep om bescherming vooral het zelfcorrigerend vermogen van de democratie zien.

De voormalige president van de Europese Raad, Herman Van Rompuy, merkte onlangs op dat hij zich niet zozeer zorgen maakt over de opkomst van het populisme in de afzonderlijke lidstaten van de Unie, maar dat hij vooral bevreesd is voor de gecombineerde kracht ervan in Europa. Partijen als het Front National streven het einde van de Europese Unie na. In dat opzicht vormt het populisme een bedreiging die om Europese antwoorden vraagt.

We kunnen de conflicten rond de globalisering in onze tijd beter begrijpen als we teruggaan naar de situatie aan het einde van de negentiende eeuw. Je zou die tijd tussen 1870 en 1914 kunnen omschrijven als 'de eerste globalisering'. Harvard-econoom Dani Rodrik stelt vast dat in deze periode de verwevenheid tussen landen sterk was: 'Dankzij de omwenteling qua transport en de stijgende inkomens bestond er veel globalisering – meer dan waarschijnlijk ooit in de geschiedenis met uitzondering van de laatste

paar decennia.’ In zekere zin is de globalisering nu weer op het niveau van eind negentiende eeuw: ‘Op veel gebieden heeft de wereldeconomie pas recentelijk het niveau van globalisering in handel en financiën bereikt dat in 1913 bestond.’

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog heerste een optimisme over de groeiende economische en communicatieve eenwording. Die gemoedstoestand werd al decennia eerder mooi onder woorden gebracht door de Franse schrijver Victor Hugo. Tijdens een voordracht op de wereldtentoonstelling van 1867 sloeg hij een profetische toon aan: ‘Alle spoorlijnen die in verschillende richtingen lijken te gaan – Sint-Petersburg, Madrid, Napels, Berlijn, Wenen, Londen – gaan naar één enkele bestemming: de vrede. Op de dag dat het eerste luchtschip zal vliegen, zal de laatste tirannie ten grave worden gedragen.’

In dit beeld waren twee ideeën gevangen, die we in onze tijd gemakkelijk kunnen herkennen. Het eerste was dat de wereld in de tweede helft van de negentiende eeuw werd gekenmerkt door een steeds verder uitdijende communicatie en een groeiende mobiliteit. De telegrafie en de spoorwegen waren daar de symbolen van. Steeds meer mensen konden tegelijkertijd op de hoogte zijn van gebeurtenissen tot ver over de grenzen heen. Het tweede idee van Hugo was dat daardoor de eeuwige vrede binnen handbereik zou zijn gekomen. Het gebruik van geweld zou achterhaald zijn wanneer mensen elkaar beter leerden kennen en door handel afhankelijk van elkaar zouden zijn geworden.

We weten hoe het is gelopen: na de euforie kwam de brute ontzuivering van de Eerste Wereldoorlog. Een andere Franse schrijver, Paul Valéry, concludeerde in 1918 bitter: ‘Wij cultuurvolken weten nu dat we sterfelijk zijn.’ Anders gezegd: ondanks de technologische vooruitgang was de barbarij van de oorlog niet uitgebannen. Integendeel, door de

nieuwe communicatiemiddelen konden voor het eerst hele volken worden gemobiliseerd, en door de moderne technologie was het aantal doden op de slagvelden niet meer te overzien.

De hoop op vooruitgang was wreed verstoord en de inter-nationale handel stortte in. Het heeft tot ergens in de jaren zeventig van de voorbije eeuw geduurd voordat het niveau van economische vervlechting van vóór 1914 weer was bereikt. Tijdens het interbellum kon er juist een scherpe daling van het economisch verkeer over de grens worden waargenomen, zoals ook de omvang van de migratiebewegingen in dezelfde periode drastisch afnam. Terwijl nu vaak wordt gedacht dat de globalisering zich steeds verder en steeds sneller zal doorzetten, leert de geschiedenis dat de internationalisering niet uitsluitend een stijgende lijn laat zien, maar gekenmerkt wordt door pieken en dalen.

Ook Milanović trekt een parallel tussen de tijd voor 1914 en de tijd na 1970. Beide periodes worden gekenmerkt door globalisering en groeiende ongelijkheid. Daartegenover staat het verhaal van Europa tussen 1918 en 1970, toen vrijwel overal de globalisering afnam en gelijkheid juist toenam. Daarna zien we hoe een volgende fase van globalisering opnieuw leidt tot ongelijkheid, die de economische en culturele integratie van de wereld kan ondermijnen.

Mijn conclusie is dat deze vervlechting niet moet worden gezien als een natuurlijke ontwikkeling, maar de uitkomst is van menselijk handelen. De wereldmarkt steunt op stabiele verhoudingen die nationaal en internationaal moeten worden georganiseerd. De beweeglijkheid die onze wereld kenmerkt, kan alleen worden bestendigd wanneer rekening wordt gehouden met de belangen en overtuigingen van het minder mobiele deel van de bevolking. De globalisering kan, zoals eerder is gebeurd, omslaan in ongelijkheid en vervreemding.

* Deze tekst is afkomstig uit mijn boek *De vorm van vrijheid* (Bezige Bij, 2018) en vormt de grondslag van mijn lezing in Heiloo op 3 november 2018.